णिनि । १महादेवे तदंशाविर्भूते २वीरभद्रे च तत्कथा क्रतुध्वंसिन् शब्दे २२८४ पृ० द्रष्टव्यम् ।

दक्षजा स्त्री दक्षात् जायते जन-ड । सतीरूपायां १ दक्षकन्यायां महेशकलत्रे दुर्गायाम् २अश्विन्यादौ च । दक्षजातादयोऽप्यत्र ।

दक्षजापति पु० ६त० । १शिवे २चन्द्रे च हेमच० ।

दक्षतनया स्त्री ६त० । दक्षप्रजापतेर्दुहितरि १अश्विन्यादौ २दुर्गायाम् । ३वेदिरूपायां भूमौ च ।"अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमदितिर्मातासा पिता सा पुत्रः दक्ष ! या दुहिता तव" ऋ० १०।७२।५ । दक्षस्य भूमिजत्वेऽपि तज्जनकत्वासम्भवमाशङ्क्य निरु० ११।११ । समाहितं यथा "अदितेर्दक्षो अजायत" "दक्षाद्वदितिं परीति"च तत्कथमुपपद्येत ? समानजन्मानौ स्यातामित्यपि वा देवधर्मणेतरेतरजन्मानौ वेतरेतरप्रकृती" । पृषो० दक्षतनाप्यत्र"दक्षस्य पितरं तना' ऋ०२।२७।६ "दक्षस्य दक्षप्रजापतेस्तनया तनया"भा० ।

दक्षपितृ पु० दक्षः दक्षप्रजापतिः पिता पितृपादकोऽस्य समासान्तविधेरनित्यत्वात् न कप् । दक्षप्रजापतिजातप्राणाभिमानिदेवे "ये देवा मनोजाता मनोयुजः सुदक्षाः दक्षपितरस्ते नः पान्तु"तैत्ति०१।२।६।१। दक्षपितार इत्यत्र गौणत्वात् दृष्टिः। चक्षुरादिप्राणाभिमानिनो ये देवाः सन्ति तेऽस्मान् पयःपानरूपव्रतानुष्ठायिनोऽन्तर्बहिश्च शुद्धिसम्पादनेन पालयन्तु । कीदृशा देवाः । उत्पत्तिकाले मनसा सहोत्पन्नाः । व्यवहारकालेऽपि मनसा युज्यन्ते । अन्यमनस्कस्य चक्षुरादिभिः सन्निहितविषयाणामप्यनवगमात् । सति तु मनःसाहाय्ये स्वस्वविषयेषु सुदक्षाः कुशलाः। दक्षः प्रजापतिरुत्पादको येषां ते दक्षपितरः" भा० । लोके तु कप् । दक्षपितृका अश्विन्यादिषु स्त्री । दक्षस्य वीर्यस्य पिता पालक ! । २वीर्योत्पादके दक्षशब्दे ३भे उदा० द्रष्टव्यम् ।

दक्षविहिता स्त्री १गीतिकाभेदे । "ऋग्गाथा पाणिका दक्षविहिता ब्रह्मगीतिका । गेयमेतत्तदभ्यासकरणान्मोक्षसंज्ञितम्"याज्ञ० । "ऋग्गाथाद्याश्चतस्रो गीतिकाः" मिता० । २दक्षलते त्रि० ।

दक्षस् न० दक्ष-करणे असुन् । बले । "इमया दक्षसे यसः" ऋ० २।२५।८।३ । "दक्षसे बलाय" भा० ।

दक्षसावर्णि पु० मनुभेदे नवमे मनौ । "नवमो दक्षसावर्णिर्मनुर्वरुणसम्भवः । धृष्टकेतुर्दीप्तिकेतुरित्याद्याश्चतुस्सुता नृप । परे मुरीचिप्रमुखा देवा दक्षः स्वतः स्वतः । दाविमत्प्रमुखाः सप्त भविष्यन्त्यृषयस्ततः । आयुष्मतोऽम्बुधारायास्ततो भगवान् किल । भविता येन संराड्वै त्रिलोकीं भोक्ष्यते ऽद्भुतः" भाग० ८।१३।९ ।"८सावर्णि ९दक्षसावर्णि १०ब्रह्मसावर्णिकस्ततः । ११धर्मसावर्णिको१२ रुद्रपुत्रो१३रौच्यश्च १४भौत्यकः" पुराणान्तरम् । हरिवंशे तु नवमस्य रोहितस्वरुसुक्तं यथा ।"च्यवनस्यैव काशिश्च आत्मयो हव्यवाहनः । पौत्रकः सत्य इत्येते सुनयो रोहितेऽन्तरे । देवतानां गणास्तत्र त्रय एव नराधिप ! । दक्षपुत्रस्य पुत्रास्ते रोहितस्य प्रजापतेः । मनोः पुत्रो धृष्टकेतुः पञ्चहोत्रो निराकृतिः । पृथुश्रवा भूरिधामा क्षयोकोऽष्टहतो गयः । प्रथमस्य तु सावर्णेर्नव पुत्रा महौजसः" ७ अ० । कल्पभेदादविरोधः ।

दक्षसुत पु० ६त० । १देवे शब्दार्थचि० ।

देवस्य दक्षरूपत्वात् नष्टपुत्रेण दक्षेण पुत्रिकाधर्मेण दक्षायामादितावुत्पन्नत्वेन तस्य पुत्रिकापुत्रत्वात् तत्सुतत्वम् यथाह हरिवं० २ अ० ।

"प्रजाः सृजेति व्यादिष्टः पूर्वं दक्षः स्वयम्भुवा । यथा ससर्ज भूतानि तथा शृणु महीपते ! । मनसा चैव भूतानि पूर्वमेवासृजत् प्रभुः । ऋषीन् देवान् सगन्धर्वानसुरानथ राक्षसान्" । २हर्यश्वादिषु तत्कथा "दक्षस्य पुत्रा हर्यश्वा विवर्द्धयिषवः प्रजाः । समागता महावीर्या नारदस्तानुवाच ह । बालिशा बत यूयं वै नाशा जानीथ वै भुवः । प्रमाणं रूष्टुकामा वै प्रजाः प्राचेतसात्मजाः । अन्तरूर्द्ध्वमधश्चैव कथं सृष्टाश्च वै प्रजाः । ते तु तद्वचनं श्रुत्वा प्रयाताः सर्वतोदिशः । अद्यापि न निवर्त्तन्ते समुद्रेभ्य इवापगाः । हर्यश्वेषु नष्टेषु दक्षः प्राचेतसः पुनः । वैरण्यामेव पुत्राणां सहस्रमसृजत् प्रभुः । विवर्द्धयिषवस्ते तु शबलाश्वाः प्रजास्तदा । पूर्वोक्तं वचनं तात ! नारदेनैव चोदिताः । अन्योन्यमूचुस्ते सर्वे सम्यगाह महामुनिः । भ्रातॄणां पदवीं भ्रातुर्गन्तव्यं नात्र संशयः । ज्ञात्वा प्रमाणं पृथ्व्याश्च सृष्टं स्रष्टास्महे प्रजाः । एकाग्राः स्वस्थमनसो यथावदनुपूर्वशः । तेऽपि तेनैव मार्गेण प्रयाताः सर्वतो दिशम् । अद्यापि न निवर्त्तन्ते समुद्रेभ्य इवापगाः । नष्टेषु शबलाश्वेषु दक्षः क्रुद्धोऽब्रवीद्वचः । नारदं वाचमेहीति गर्भवासं वसेति च । तदा प्रभृति वै भ्राता भ्रातरन्वेषणे नृप ! । प्रभातो नश्यति क्षिप्रं तच्च कार्यं विपश्चिता । तांश्चैव नष्टान् विज्ञाय पुत्रान् दक्षः